

PETRA KMEŤOVÁ

**HROB 121/1953 Z POHREBISKA VEKERZUGSKEJ KULTÚRY
V CHOTÍNE IA NA JUHOZÁPADNOM SLOVENSKU: DOKLAD
RITUÁLNEJ OBETY ČLOVEKA A KOŇA V STARŠEJ DOBE
ŽELEZNEJ?**

(S antropologickým posudkom A. Šefčákovej)

Cieľom príspevku je predstaviť spoločný hrob človeka a koňa bez sprievodného inventára z mladšej doby halštatskej a pokúsiť sa o interpretáciu jeho významu. Hrob 121/1953 z pohrebiska vekerzugskej kultúry v Chotíne IA obsahoval kostrový pohreb človeka a koňa. Podľa novovypracovaného antropologického posudku, ktorý je súčasťou príspevku, išlo o staršiu ženu, ktorá sa zaoberala fyzickou prácou a zároveň jazdila na koni. Na základe absencie hrobovej výbavy je naznačené jej nízke spoločenské postavenie. Ďalej je skúmaný význam spoločného hrobu osoby nízkeho statusu s koňom v kontexte celej vekerzugskej kultúry. Na základe sčasti analogických nálezov z iných regiónov je vyslovený predpoklad, že by mohlo ísť o rituálnu obeť človeka (ženy) s koňom. Táto hypotéza je skúmaná z viacerých hľadísk, tak ako aj prípadné ďalšie možnosti interpretácie hrobu.

Slovensko – doba halštatská – vekerzugská kultúra – pohrebný rítus – kôň – obeť – sociálny status

Grave 121/1953 from the Vekerzug Culture cemetery in Chotín IA, south-western Slovakia: evidence of an Early Iron Age ritual sacrifice of a human and a horse? (With anthropological assessment by A. Šefčáková). The aim of the paper is to present a Late Hallstatt Period joint grave of a human and a horse without funerary equipment, and to try to decipher its meaning. Grave 121/1953 in a cemetery of the Vekerzug culture in Chotín IA contained inhumation burials of a human and a horse. According to a recently elaborated anthropological assessment attached to this paper, the person buried in the grave was an older female who had been both undertaking physical work and riding horses. Her minor social status is indicated by the absence of grave goods. Also discussed is the meaning of this joint grave of a person of low social status and a horse in the context of the whole Vekerzug culture. On the basis of partly analogous finds from other regions, it is supposed that it may be a ritual sacrifice of a human (female) and a horse. This hypothesis, as well as possible further interpretations of the grave, have been studied from multiple aspects.

Slovakia – Hallstatt Period – Vekerzug Culture – burial rite – horse – sacrifice – social status

1. Úvod

Vekerzugská kultúra mladšej doby halštatskej patrí k javom, ktoré pútajú pozornosť bádateľov svojimi väzbami na severopontsko-kaukazskú oblasť, odlišnosťou od väčšiny okolitých kultúrnych skupín a ako sa donedávna predpokladalo, aj minimom prepojení so stredoeurópskymi kultúrnymi skupinami predchádzajúcich období. Vykryštalizovala sa v priestore východného Maďarska, západného okraja Sedmohradska a na juhozápadnom Slovensku v nepokojnom období druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Kozubová 2011, 84, 89; porov. Chochorowski 1998). Počas neho došlo v priestore halštatských skupín východoalpskej oblasti k zániku mnohých opevnených sídlisk, mohylových pohrebísk elít aj ku kolapsu hospodársko-politického systému. Mnohí bádatelia považujú vekerzugskú kultúru za dôsledok vpádu Skýtov zo severného Pričiernomoria. Novšie štúdie hlavne nemaďarských bádateľov však priniesli závažné zistenia o synkretickom a polygenetickom charaktere tejto kultúry (Chochorowski 1998, 473; Kozubová 2008, 49). Okrem nepopierateľných vplyvov severopontsko-kaukazskej oblasti boli v jej materiálnej náplni pozorované aj dôležité väzby na halštatskú kultúru a vplyvy balkánskych kultúrnych skupín. Významnú zložku tvoria aj domáce prvky (Kozubová 2011, 71; 2013, vyhodnotenie, 396–406).

Hroby vekerzugskej kultúry s kostrami koní boli tiež donedávna považované za jednoznačný vplyv východoeurópskych stepí a lesostepí (napr. Párducz 1955, 11 n.; 1973, 48–50; Kemenczei 2009, 34). Dnes sa zdá, že situácia bola zložitejšia. Je pravda, že hroby so zvyškami koní boli vo vekerzugskej kultúre relatívne početné, čo korešpondovalo s podobne vysokým počtom pohrebov koní v súčasných mladohalštatských fázach dolenskej skupiny východného Slovinska (Dular 2007). Počiatky zvyku pochovávanie koní do ľudských hrobov v strednej Európe sú však staršie: kontinuita zvyku pochovávanie celých koní je tu doložená od staršej doby halštatskej (Kmeťová 2013, s ďalšou lit.). Navyše, možné kultúrne vplyvy sa pri niektorých spôsoboch deponovania tiel koní neobmedzujú len na možnosť vplyvu z východu. Aj keď primárnou oblasťou pôvodu rituálneho pochovávanie koní na ľudské pohrebiská je eurázijská stepná a lesostepná oblasť, v staršej dobe železnej už išlo o jav rozšírený vo viacerých regiónoch Európy. Nie vždy je pritom jasne odlišiteľná primárna oblasť výskytu určitého javu súvisiaceho s ukladáním tiel koní do hrobov či iných kontextov v rámci pohrebísk (Kmeťová 2011, 312–334). Mladšia doba halštatská (a s ňou spojený nástup vekerzugskej kultúry) v každom prípade priniesla zvýšenie počtu hrobov, obsahujúcich zvyšky tiel koní, ako aj objavenie sa niektorých nových javov súvisiacich s týmito praktikami. K novinkám v priestore strednej Európy patrili napríklad samostatné hroby koní na pohrebisku, ktoré podľa všetkého nesúviseli so žiadnymi konkrétnymi hrobmi ľudí. Novými – a ojedinelými – javmi boli tiež spoločné hroby človeka nízkeho až podradného spoločenského postavenia a koňa. Pochovávanie koní v predchádzajúcej staršej dobe halštatskej totiž vždy súviselo s hrobom osoby vysokého sociálneho statusu. Dokonca aj ukladanie drobných častí tela koňa (napr. jedna kosť, čeľusť) je doložené v súvislosti s hrobmi minimálne „vyšších

stredných vrstiev“ (*Kmeťová 2013*). Kostrový hrob 121/1953 z Chotína IA je práve dokladom o zmene resp. o obohatení funerálnych praktík spojených s koňom o nové prvky a významy.

2. Kontext hrobu

Pohrebisko IA v Chotíne (okr. Komárno) na juhozápadnom Slovensku je jedným z najlepšie preskúmaných a zároveň kompletne publikovaných veľkých pohrebísk vekerzugskej kultúry. Odkryté bolo pod vedením Mikuláša Duška (Archeologický ústav SAV v Nitre) v rokoch 1952–1954, rovnako ako v rokoch 1961–1962 ďalší, niekoľko desiatok metrov od neho vzdialený pohrebiskový areál vekerzugskej kultúry označený ako Chotín IB (*Dušek 1966; Kozubová 2013*).

Obe chotínske pohrebiská obsahovali aj hroby s kostrovými pozostatkami koní. Práve na základe vysokého počtu týchto hrobov (10 – Chotín IA a 3 – Chotín IB) sa Chotín približuje pohrebisku Szentes-Vekerzug s najvyšším počtom zachytených hrobov so zvyškami koní nielen v rámci vekerzugskej kultúry, ale aj v rámci strednej Európy (15 hrobov so skeletmi 18 koní: *Csallány–Párducz 1945, 106–107; Párducz 1952, 144–148; 1954, 26–27, 32–33; 1955, 8–10*). Okrem ôsmich samostatných hrobov koní bez ľudského pohrebu či iného inventára a dvoch samostatných hrobov s pozostatkami častí tela koňa pochádzajú z chotínskych pohrebísk aj spoločné hroby človeka/ľudí (?) a koňa. Z nich jedine kostrový hrob 121/1953, z pohrebiska Chotín IA, s kostrovými pozostatkami človeka a koňa¹ neobsahoval žiaden inventár (*Dušek 1966, 52; Kozubová 2013, katalóg, 64*). Kvôli absencii inventára nie je možné celok datovať presnejšie než do obdobia používania celého pohrebiska, teda do obdobia od poslednej štvrtiny 7. storočia pred Kr. po 5. storčie pred Kr., resp. po stupeň LtA (*Kozubová 2013, vyhodnotenie, 407–415*).

Telá oboch pochovaných v hrobe 121/1953 boli uložené tak, aby smerovali k sebe pozíciou celého tela aj „pohľadom“ (obr. 1)². Ľudský jedinec bol uložený na pravom boku, so silno skrčenými dolnými končatinami. Kôň ležal zase na ľavom boku so skrčenými končatinami a lebku uloženou na brade na vyvýšenom stupienku. Zdá sa, akoby telá oboch boli zámerne uložené tak, aby sa nachádzali v rovnakej, len zrkadlovo obrátenej polohe. Bol vzájomný „pohľad“

¹ Žiaľ, zvyšky koňa (ani iných koní) z pohrebiska neboli osteologicky analyzované a miesto ich uloženia je v súčasnosti neznáme.

² Publikovaná kresba nálezovej situácie (*Dušek 1966, Abb. 7; Kozubová 2013, katalóg, obr. 182*) obsahuje v porovnaní s fotografickou dokumentáciou viaceré nepresnosti: lebka človeka podľa fotografie ležala na pravom boku v súlade s polohou celého tela, nie neprirodzene na sánke či záhlavnej kosti, ako zachytáva kresba; podľa fotografie mal človek nohy výrazne, až neprirodzene skrčené. Zreteľnejšie sú viditeľné tiež panvová kosť aj kosti pravej zadnej končatiny koňa, aj jeho hrudníkové stavce. Navyše, fotografie vypovedajú o tom, že dokumentácia nálezovej situácie (kresby aj fotografie) bola zhotovená v čase, keď ešte neboli úplne odkryté obe kostry, pričom niektoré časti boli ešte prikrýté pieskom. Preto sa podľa kresby zdá, že z koňa sa zachovala len lebka, krčné stavce, kosti hrudníka a horné časti končatín.

oboch tiež zámerom? Podobnú „spriaznenosť“ pozorujeme v niekoľkých iných hroboch vekerzugskej kultúry s kostrami koní. Aj kostra koňa v neďalekom žiarovom hrobe 40/1953 z rovnakého pohrebiska smerovala k ľudským kremačným

Obr. 1. Chotín IA, kostrový hrob 121/1953, nálezová situácia. Archív Archeologického ústavu SAV, Nitra, č. neg. 7301 a 7303.

pozostatkom, tak ako jej lebka, ktorá bola na nich položená celá, bradou nadol (*Dušek 1966, Abb. 8; Kozubová 2013, katalóg, 20, obr. 37*). K sebe boli obrátené aj dva kone pochované v hrobe 12 z pohrebiska Szentcs-Vekerzug (*Párducz 1952, tab. 42: 1; 43: 2*). Uloženie tiel smerujúcich k sebe je doložené aj v prípade kostier koňa a psa z hrobu 44 v Tiszavasvári-Csárdapart (*Kemenczei 2009, 156, Abb. 7: 44*).

Hrob je situovaný v kumulácii viacerých, najmä kostrových hrobov na južnom okraji pohrebiska (obr. 2; *Kozubová 2013, katalóg, plán 1*). V jeho bezprostrednom okolí sa nachádzali jednoduchšie vybavené hroby detí (hr. 112/1953³ a 115/1953) a hrob staršieho muža len s prílohou noža (hr. 122/1953; *Dušek 1966, 51–52; Kozubová 2013, katalóg, 61–64*). Kumulácia hrobov obsahovala aj niekoľko hrobov s bohatou ženskou výbavou: hr. 111/1953, 145/1953 a žiarový hrob 40/1953 s inhumačne pochovaným koňom (*Dušek 1966, 51, 55, 75; Kozubová 2013, katalóg, 20, 60–61, 71–72*).

3. Antropologická charakteristika pochovanej osoby

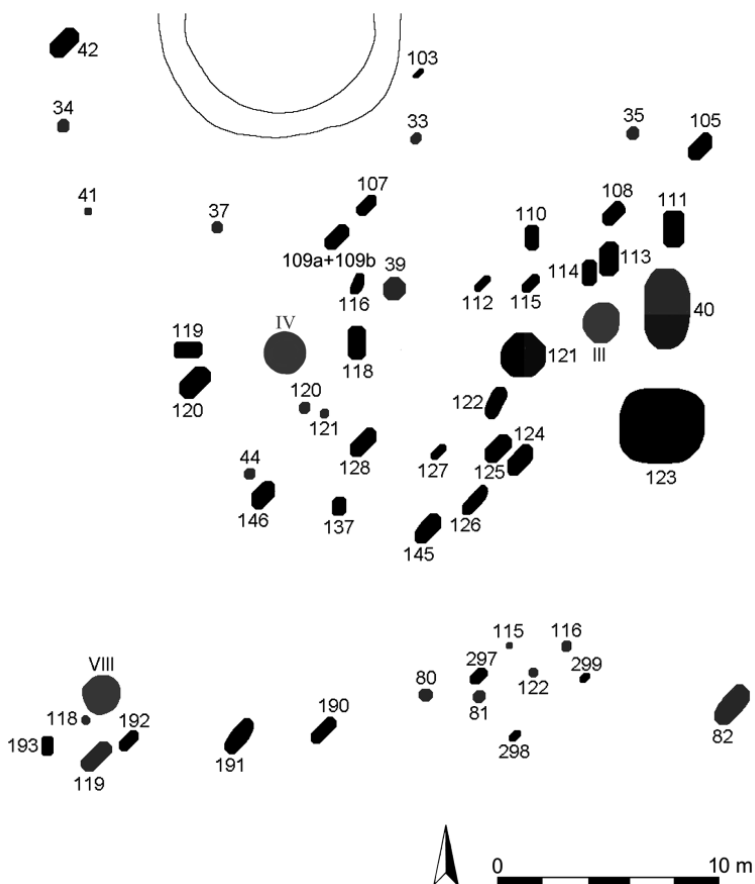
Kostrové pozostatky osoby z hrobu 121/1953 boli antropologicky preskúmané už v 50. rokoch 20. storočia, spolu s veľkou časťou kostrovo pochovaných jedincov z pohrebiska Chotín IA. Tieto zistenia boli začlenené do nálezovej správy a časť z nich aj do monografie M. Duška (*1966*). Z viacerých dôvodov však bolo potrebné ich nové antropologické vyhodnotenie. Všeobecne a skratkovito publikované zistenia Miroslava Prokopca (Ústav hygieny, Praha) totiž obsahujú len najzákladnejšie informácie o pohlaví a veku jedincov (*Dušek 1966, 45–94; Kozubová 2013, katalóg*) a v rozšírenej podobe, ktorá je k dispozícii v nálezovej správe, obsahujú navyše len kusé informácie o patologických zvláštnostiach (vo forme max. niekoľkých heslovitých informácií; *Kozubová 2013, katalóg*). Navyše, pri niektorých hroboch sa zdá, že pohlavie jedincov v nich nebolo určené správne. Naznačuje to diskrepancia medzi antropologicky určeným pohlavím a hrobovým inventárom, typickým skôr pre jedincov opačného pohlavia (napr. kostrový hrob 145/1953; *Dušek 1966, 55; Kozubová 2013, katalóg, 71–72*)⁴. Toto potvrdil aj novovypracovaný antropologický posudok ľudského jedinca z kostrového hrobu 121/1953 (pozri nižšie posudok A. Šefčákovej): podľa staršieho posudku M. Prokopca totiž išlo o muža vo veku maurus (*Dušek 1966, 52; Kozubová 2013, katalóg, 64*), zatiaľ čo na základe morfoskopických, metrických a iných znakov kostry ide o ženu, ktorá zomrela vo veku maurus I/II (45–55 rokov). Dalším dôvodom vypracovania nového posudku bolo zistenie prípadných

³ Detský vek jedinca v hrobe indikujú malé rozmery hrovej jamy a kresba nálezovej situácie (*Kozubová 2013, katalóg, 61, obr. 174*).

⁴ Z týchto dôvodov sa plánuje nové antropologické vyhodnotenie vybraných jedincov z tohto pohrebiska; za informáciu ďakujem A. Kozubovej.

zmien, ktoré by mohli doložiť späťosť pochovanej s koňom, t.j. či nešlo o osobu, ktorá jazdila na koni.

Posudok M. Prokopca obsahoval okrem spomínaného určenia pohlavia a veku aj informáciu o patologických zmenách na kostre: „pravé rebrá deformované, artróza; kruhový otvor v diafýze femuru s priemerom 1,3 cm“ (*Kozubová 2013, katalóg, 64*). Nový posudok A. Šefčákovej, prezentovaný v tejto štúdii, nepotvrdil existenciu otvoru v diafýze femuru, ale v epifýze. Podarilo sa tiež zachytiť viacero ďalších znakov na kostiach končatín. Niektoré súvisia s vyšším vekom tejto ženy. Na kostiach dolných končatín však boli zdokumentované zmeny, ktoré indikujú, že žena pravdepodobne počas svojho života jazdila na koni. Viacero indícií ďalej vypovedá o pracovnom zaťažení pochovanej. Odrasom zvýšenej námahy horných končatín je stredný až robustný svalový reliéf na ramenných kostiach. Ďalším zaujímavým zistením je opotrebovanie zubov: hoci značná

Obr. 2. Chotín IA, situovanie hrobu 121/1953 v kontexte iných hrobov na pohrebisku – výrez z plánu pohrebiska veckerzugskej kultúry. Čiernou farbou – kostrové hroby, sivou farbou – žiarové hroby, rímskymi číslicami – žiaroviská (podľa *Kozubová 2013, katalóg, upravené*).

abrázia chrupu nie je vzhľadom na vek ženy nezvyčajná, mimoriadne opotrebovanie rezákov (usurácia koruniek skoro až ku krčku) nasvedčuje ich využitiu pri práci. V prípade rezákov ide o „pracovné zuby“, ktoré žena mohla využívať pri určitých pracovných činnostiach, buď ako „tretia ruka“ na pridržiavanie predmetov, alebo ako pracovný nástroj (napr. pri spracovaní koží).

Zaujímavé sú aj zistenia o (len) niektorých mongoloidných znakoch pochovanej (a niektorých europoidných), najmä v súvislosti s etnogenézou a etnicitou vekerzugskej kultúry. Podľa toho by mohlo ísť o osobu etnicky zmiešaného pôvodu. Prírodné, tieto zistenia naberú význam až po porovnaní s prípadnými ďalšími podrobnými antropologickými vyhodnoteniami viacerých jedincov vekerzugskej kultúry v budúcnosti.

Keďže sa z neznámych príčin nezachovala axiálna časť kostry, panvové, kľúčne kosti, lopatky a distálne časti končatín, hoci v hrobe pôvodne boli (obr. 1), tieto nemohli byť nanovo antropologicky vyhodnotené.

4. Sociálny aspekt hrobu

Prítomnosť pohrebu celého koňa v chotínskom hrobe ani jazdenie ženy na koni počas jej života nie je automatickým znakom jej vyššieho sociálneho postavenia, nedovoľuje to absencia hrobového inventára. Hoci vekerzugská kultúra bola charakteristická nejednotnosťou v mnohých aspektoch pohrebného rítu (napr. *Chochorowski 1985, 136–149; Kozubová 2013, vyhodnotenie, 207–209*; porov. *Dušek 1966, 45–94*), zdá sa, že pohrebná výbava svojou skladbou aj prítomnosťou určitých predmetov odrážala sociálne postavenie pochovaných. Podrobná analýza chotínskych pohrebísk z hľadiska sociálneho indexu preukázala ustálené zvyky v prikladaní jednotlivých predmetov osobám určitého veku, pohlavia a zdá sa, že aj spoločenskej prestíže. Táto analýza umožnila vyčleniť viacero vertikálne stratifikovaných sociálnych skupín. Isté percento pochovaných tvorili aj osoby bez pohrebnej výbavy, považované za osoby z najnižšej priečky spoločenského rebríčka (*Kozubová 2013, vyhodnotenie, 293–386, hl. 351–382*). O ľuďoch bez akýchkoľvek hrobových príloh sa usudzuje, že mali spoločensky podradné postavenie, napríklad ako sluhovia či otroci. Hypotézu, že v hrobe 121/1953 mohol byť pochovaný sluha, predložil už M. Dušek (1966, 24). Na základe uvedeného sa zdá, že žena z tohto hrobu nepatrila do privilegovanej sociálnej vrstvy či rodiny vlastníkov koní (ak predpokladáme existenciu dedičnosti statusu).

S predpokladaným nízkym spoločenským postavením ženy by mohli korešpondovať aj stopy po namáhavej fyzickej práci. Ak, pravda, predpokladáme, že osoby nižšieho postavenia pracovali viac, prípadne intenzívnejšie než osoby privilegovanejšie⁵. Nevylučuje ho ani jej pravdepodobné jazdeckvo: mohlo ísť o ženu zainteresovanú v chove koní, napríklad ako pastierka.

⁵ Podobné dohady môžu potvrdiť/vyvrátiť len detailnejšie antropologické analýzy jedincov

5. Hroby ľudí s pohrebom koňa vo vekerzugskej kultúre

Aký bol význam pochovania koňa, teda pomerne nákladného zvierat'a, spolu so ženou podradného postavenia? Jedným z krokov, ktoré môžu napomôcť túto otázku aspoň čiastočne osvetliť, je porovnanie so situáciou v deponovaní koní v prostredí celej vekerzugskej kultúry.

Na pohrebiskách vekerzugskej kultúry boli celé kone ukladané predovšetkým do samostatných hrobov. Tie nesúviseli s hrobom konkrétnej osoby, ale skôr boli odrazom neznámeho rítu (Kmeťová 2011, 249–251, 254, 333–335; 2013). Len v niekoľkých prípadoch boli celé telá koní, prípadne konské lebky (ako symbolická náhrada celého koňa; *Węgrzynowicz 1982, 126, 133; Cirlot 2001, heslo „Głowa“*)⁶ súčasťou pohrebov ľudí. Hroby osôb vyššieho postavenia (vyššia a „vyššia stredná“ vrstva) so zvyškami koní sú málopočetné (Chotín IA, žiarový hrob 40/1953: *Dušek 1966, 75; Kozubová 2013, katalóg, 20; Chotín IB, hrob 49/1961?: Dušek 1966, 89; Kozubová 2008, 51–53; 2013, katalóg, 130 n.; Sándorfalva-Eperjes, hrob 145?: Galántha 1985, 116, 118; Tiszavasvári-Csárdapart, hrob 2: Kemenczei 2009, 152, Abb. 4: 2).*

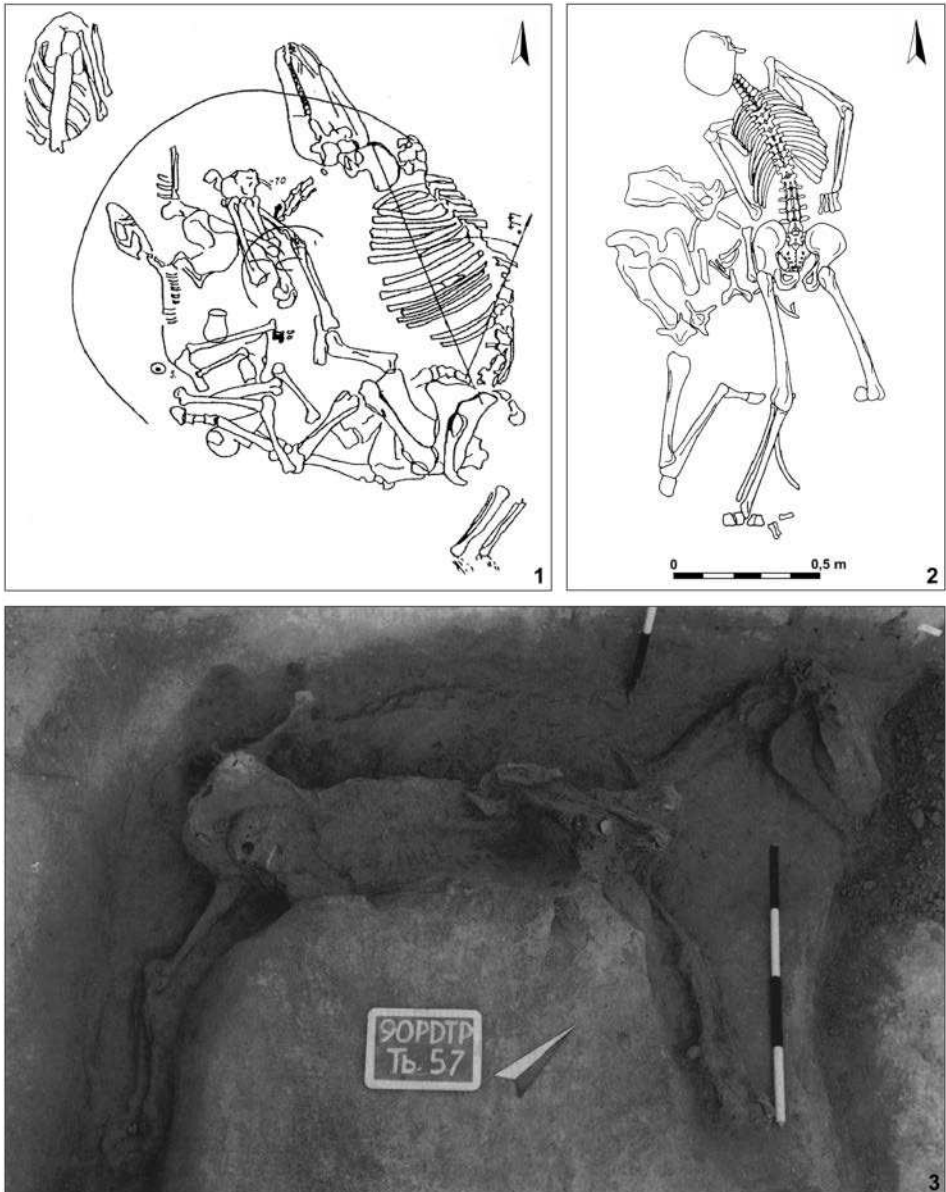
Aj hroby jedincov pochovaných bez výbavy či s chudobnou výbavou spolu s koňom či lebku koňa sú zriedkavé, tieto však vybočujú z rámca regulárnych pohrebov. Jediným celkom tohto typu so zvyškami celého tela koňa z prostredia vekerzugskej kultúry je hrob 44 z pohrebiska Tiszavasvári-Csárdapart v severovýchodnom Maďarsku. Rozmernejší hrob obsahoval predovšetkým kostru pôvodne celého koňa, ktorého krk bol oddelený od tela aj hlavy a uložený na inom mieste hrobu, tak, ako aj predné končatiny. Na druhej strane hrobu ležal pes obrátený ku koňovi. Medzi oboma zvieratami a na ich skeletoch sa nachádzali zvyšky neúplných tiel dvoch osôb, pozostávajúce z lebiek, kostí rúk a nôh a častí paniev, len čiastočne v anatomickom slede (obr. 3: 1). Inventár hrobu tvorili len dva keramické črepy (Kemenczei 2009, 156). Hrob je zaujímavý aj svojím okolím. Bezprostredne pri ňom bola nájdená kostra človeka v neprirodzenej polohe (hrob 42) – tvárou nadol a s končatinami pod rebrami. Pochovaný bol zjavne silno zviazaný. Podľa skromného inventára išlo o osobu ženského pohlavia. Asi meter južne od hrobu 44 sa nachádzal bohatý žiarový hrob s mužskou aj ženskou výbavou a niekoľko chudobnejších hrobov (Kemenczei 2009, 154–157, Abb. 3; 6: 42).

Zvyšky človeka v podobnom stave, rozrušené v štádiu čiastočného rozkladu, boli vložené do hrobu 162 z ďalšej potiskej lokality, veľkého pohrebiska Tápiószéle. Vedľa nich boli uložené lebky dvoch koní, pričom každá mala na nosovej časti keramický črep. Jedna z lebiek bola uložená na plochý kameň, druhá ležala vedľa ďalšieho kameňa. Inventár hrobu bol o niečo početnejší, okrem dvoch keramických

pochovaných na vekerzugských pohrebiskách, teda aj v Chotíne IA a IB, v súvislosti s analýzami sociálneho statusu.

6 Drobné časti konského skeletu (zub, kosť a pod.) do tejto kategórie nezaraďujeme – ide o odlišný typ deponovania konského tela a súvisí s hrobmi osôb rozdielneho spoločenského postavenia.

nádob ho tvoril aj železný nôž (*Párducz 1966, 50 n., 84, fig. 1*). Nálezové okolnosti a dokumentácia nedovoľujú bližšie určiť, či zvyšky ľudí boli do týchto hrobov uložené v stave čiastočného rozkladu, alebo ide o dôsledok sekundárneho

Obr. 3. Hroby so zvyškami človeka/ľudí a koňa. 1 – Tiszavasvári-Csárdapart, hrob 44 (podľa *Kemenczei 2009*); 2 – Verona-Colombara, hrob 61 (podľa *Salzani et al. 2001*); 3 – Padova, pohrebisko v oblasti ulíc via Tiepolo a via San Massimo, hrob 57 (podľa *Balista et al. 1992*).

otvorenia hrobov. V prípade, ak boli do hrobov ľudské ostatky zámerne vložené v takomto stave, sú tiež otáznе dôvody tejto praktiky: či šlo o dôsledok nájdenia tela zomrelého až po istom čase od jeho smrti, alebo sa do takého stavu dostalo zámerne, z rituálnych príčin. Každopádne je zrejmé, že nejde o regulárne pohreby, preto kone v nich museli mať zvláštny význam. S istou rezervou je možné zaradiť do skupiny hrobov osôb bez výbavy či s minimálnou výbavou a s koňom aj hrob 150–151 z pohrebiska Szentes-Vekerzug. Kostrový hrob človeka (150) bol totiž v bezprostrednej blízkosti hrobu koňa 151 (*Párducz 1955, 10, fig. 1*). Iné samostatné hroby koní na tomto pohrebisku sa vždy nachádzali v určitej vzdialenosti od hrobov ľudí. Hoci podľa M. Párducza nebola nálezová situácia hrobov z hľadiska vzájomnej súvislosti celkom zrozumiteľná, je možné s istou pravdepodobnosťou považovať hroby za navzájom súvisiace. Hoci hrob koňa obsahoval aj železné zubadlo (zrejme pôvodne vo funkčnej polohe v papuli zvierat'a) a silicitový úštep, človek nemal žiaden inventár, teda bol zrejmé nízkeho spoločenského postavenia. Vo všetkých uvedených prípadoch je veľmi pravdepodobný rituálny význam, ktorý mohol súvisieť s obetou koňa aj človeka (ľudí).

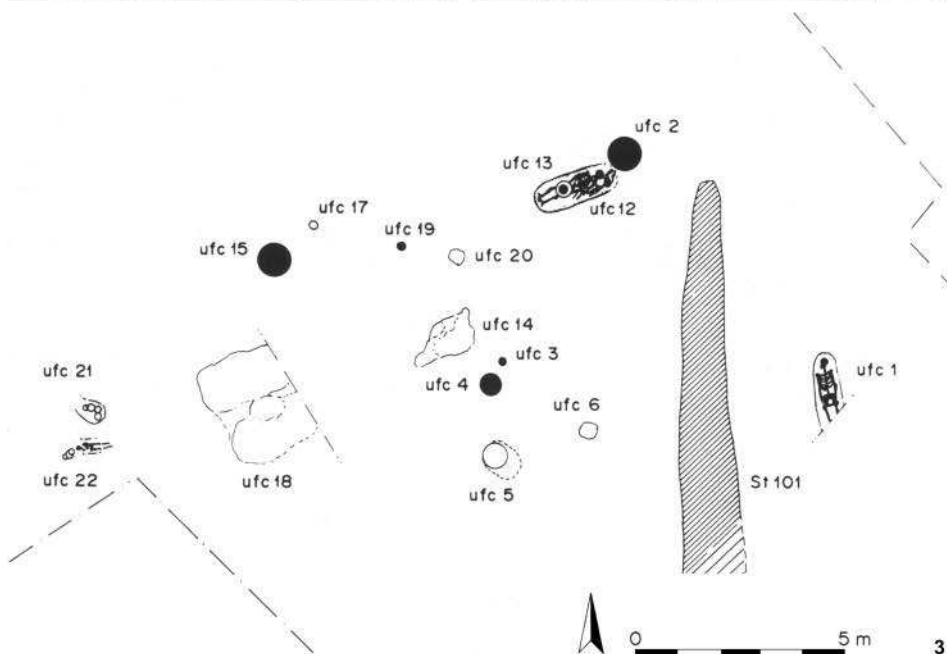
6. Analogické hroby z iných regiónov

Hoci v kontexte chotínskych pohrebísk je tento hrob svojím charakterom výnimočný a ani na iných vekerzugských pohrebiskách sa zatiaľ nenašli celkom adekvátne analógie, podobné hrobové celky z iných regiónov naznačujú, že nešlo o ojedinelý fenomén. Mimoriadne zaujímavé hroby, označované za pozostatky rituálneho obetovania, boli prednedávnom odkryté v severovýchodnom Taliansku. Každý z nich obsahoval pozostatky jedného človeka a jedného koňa, tiež bez ďalšieho inventára a v zaujímavých kontextoch.

Pod rozmernejšou mohylou v oblasti ulíc via Tiepolo a via San Massimo v Padove sa našli dva hroby so zvyškami mladých žrebčov (hr. 57 a 117). Jeden z nich (hr. 57)⁷ pozostával z kostry žrebca aj kostry mladého muža, pričom uloženie človeka bolo nanajvýš nezvyčajné. Ležal skrčený na boku pod bruchom koňa medzi jeho vystretými končatinami (obr. 3: 3). Mohyla bola predbežne datovaná do 6. storočia pred Kr. (*Balista et al. 1992, 19–21*), teda bola súčasná s pohrebiskom v Chotíne. Hroby pochádzajú z jej počiatkovej fázy a sú interpretované ako základová obeta (*Michelini – Ruta Serafini 2005, 133*).

Ďalší pozoruhodný celok bol prednedávnom odkrytý na pohrebisku Padova-Piovego (hrob ufc12). Hrobová jama, nachádzajúca sa v tesnej blízkosti bohatého žiarového hrobu ufc2, obsahovala kostru mladého muža (16–20 rokov) a kostru mladého koňa. Kôň bol uložený na dne hrobu. Na jeho chrbte ležala kostra mládenca vo vystretej polohe na chrbte, pričom hlava sa mu opierala o krk koňa. Obaja boli do hrobu vložení počas jediného otvorenia (vykopania) hro-

⁷ V texte sa uvádza „prvý“ hrob, t.j. 117, podľa fotografie nálezovej situácie aj podľa plánu hrobov mohyly však ide o hrob 57 (*Balista et al. 1992, 20 n., obr. 6, 7*).

Obr. 4. Padova-Piovego, hrob ufc12. 1, 2 – nálezová situácia; 3 – poloha hrobu ufc12 v kontexte žiarového hrobu ufc2 a ufc13 (podľa *Leonardi et al. 1990*, upravené).

bu, najskôr kôň a potom mladík. Zaujímavý bol aj spôsob vloženia tiel oboch: poloha kostry koňa naznačovala, že do hrobu bol zrejme spustený až po zabíí, zrejme na podložke. Pred uložením tela mladého muža bol priestor okolo tela koňa vyplnený pôdnym substrátom, aby tak spolu vytvorili „lôžko“ (obr. 4: 1, 2). Podobne aj mladík musel byť do hrobu vložený na márach či podobnej podložke. Jediný inventár tvorila obhorená polovica okruhliaku, nájdená v oblasti krku koňa. Táto skutočnosť ako aj znaky na kostiach mládenca⁸ dovoľujú úvahu, že bol v podriadenom spoločenskom postavení, azda ako otrok či zajatec. Autor výskumu považuje hrob za obeť sluhu/otroka pri koňoch spolu s koňom, konanú pri príležitosti pohrebu pána (blízky bohatý žiarový hrob ufc 2 – obr. 4: 3). Väzbu naň podľa neho ešte podčiarkujú stopy po žiarovom obrade na okraji hrovej jamy, v zmysle prepojenia žiarového obradu hrobu „pána“ s inhumáciou človeka a koňa⁹. Pohrebisko pochádza zo 6. až začiatku 4. storočia pred Kr. (*Leonardi et al. 1990, 30 n.; 2004*). V súvislosti s týmto nálezom vystúpil do popredia starší nález z nekropoly Lachini Pelà v Este, zachytávajúci veľmi podobnú situáciu. V hlbkej jame ležala kostra človeka na kostre koňa. Jedinými nálezmi z hrobu bolo niekoľko silicitových úštepov a okruhliak. Okolité hroby boli datované do 6. až 1. polovice 5. storočia pred Kr. (*Leonardi et al. 2004, 36–40 s lit.*).

V súvislosti so skúmaným hrobom z Chotína je mimoriadne zaujímavý hrob 61, odkrytý na pohrebisku Colombara vo Verone, najmä čo sa týka znakov na kostre človeka. Na dne hrobu sa nachádzala zadná končatina mladého koňa, na ktorej ležala kostra mladej ženy (21–27 rokov) v polohe na bruchu (obr. 3: 2). Zadná končatina koňa bola kompletná aj s celou panvou. Na kostre mladej ženy boli zistené podobné poškodenia ako u staršej ženy z Chotína, a to silno abradované rezáky (aj keď u tejto mladej ženy dosahovala abrázia oveľa silnejší stupeň – 6 a 7) a poškodenia vznikajúce v dôsledku jazdy na koni (*Salzani et al. 2001*). Tieto poškodenia sú spolu s inventárom, pozostávajúcim len z kamenného štiepaného hrotu, indíciou, že tiež išlo o ženu nízkeho statusu, ktorá pracovala s koňmi – otrokyňu (?) (*Leonardi et al. 2004, 42–46*). Pohrebisko bolo využívané v 10. až 6. storočí pred Kr. (*Salzani et al. 2001, 83*).

Doklady o rituálnom význame pohrebov jedincov nízkeho spoločenského postavenia a koní nachádzame aj v juhovýchodnej a východnej Európe mladšej doby železnej. Hoci v inom kontexte než predchádzajúce celky, pozostatky rituálnych obiet ľudí a koní boli zdokumentované v troch mohylách z polovice až záveru 6. storočia pred Kr. na pohrebisku v Histrii (v blízkosti dnešnej Istrie) v Rumunsku. Mohyly 17 a 19 mali podobnú dispozíciu¹⁰: uprostred bol umiest-

⁸ Zmeny spôsobené podvýživou príp. dlhodobým zaťažením chôdzou a behom na nerovnom teréne (*Leonardi et al. 2004, 29*).

⁹ Do výplne hrobu mládenca a koňa bol dodatočne zapustený malý a pomerne chudobný žiarový hrob ufc13. Zrejme nejde o priamu súvislosť s kostrovým hrobom, skôr o vyjadrenie príslušnosti k celku (najmä k hrobu „pána“ ufc2) v zmysle rodiny, komunity alebo sociálneho statusu (*Leonardi et al. 2004, 17*).

¹⁰ Neúplné zvyšky koní boli odkryté aj v priekope mohyly 20. Keďže však neboli s kontexte s ľudskými obetami, na tomto mieste sa im podrobnejšie nevenujeme.

nený centrálny hrob so žiarovým pohrebom a so zvyškami pohrebnej hranice. Všetky hroby boli obkolesené kruhovými priekopami, v ktorých sa nachádzali kostry ľudí aj koní. Tesne pri priekope mohly 17 a v nej boli na viacerých miestach tri kostry ľudí, ležiace v nerituálnych polohách (dôsledok ich zviazania a usmrtenia na mieste). Vo východnej polovici priekopy ležali kostry troch celých koní a neúplné zvyšky štvrtého (deponované zrejme ako kusy tela). V priekope mohly 19 sa nachádzali kostry dvoch mužov (starý a dospelý), jedna na druhej tak, akoby boli na miesto vhodené bez zvláštnej pozornosti. V istej vzdialenosti od nich boli uložené dve nešpecifikované kosti končatín jedného koňa. Keramika nachádzajúca sa v oboch hrobách medzi ľudskými aj konskými kosťami umožňuje považovať nálezy z priekop za súčasné s príslušnými centrálnymi hrobmi (*Alexandrescu – Eftimie 1959, 144–153*)¹¹.

Analogické hroby ľudí a koní bez inventára nachádzame napokon aj v priestore severopontsko-kaukazského regiónu. Tieto pochádzajú najmä zo skýtskeho obdobia, predovšetkým z fázy v druhej polovici 1. tisícročia pred Kr. Sprievodné hroby s pohrebmi ľudí bez inventára a koní tvorili súčasť dominantných mohýl skýtskych elit ako súvisiace obety. Okrem osôb bez výbavy boli súčasťou týchto sprievodných hrobov aj osoby s viac či menej bohatou výbavou, muži, ženy a dokonca aj deti. Ľudia pochovaní v sprievodných hrobách v blízkosti koní sú považovaní za osoby, ktoré sa nejakým spôsobom zúčastňovali chovu koní – od najnižšie postavených pastierov či konských čeladníkov po prestížnu funkciu správcov stajní (*Rolle 1979, 92*). Niekoľko osôb (všetko muži?) rôzneho sociálneho statusu, vrátane niekoľkých bez výbavy, bolo tiež pochovaných ako obeť v rakvách za vnútornou drevenou stenou centrálnej komory včasnorskýtskeho privilegovaného páru z obrovskej mohly Aržan 1 v ruskej Tuve, medzi touto a vonkajšou stenou komory. Vo zvyšných častiach tohto medzipriestoru boli uložené zvyšky šiestich koní s bohato zdobenými postrojmi. Kone boli okrem toho uložené aj vo viacerých komorách v širšom okolí centrálného hrobu, ako aj v užších priestoroch medzi komorami. V dvoch komorách boli spolu s koňmi pochovaní aj ďalší obetovaní ľudia (*Grjaznov 1980*).

¹¹ Odlišný typ ukladania tiel koní aj ľudí do spoločnej jamy predstavuje situácia zachytená pod mohylou 12. Okrem centrálného žiarového pohrebu sa pod mohylou nachádzali aj dva hromadné hroby so zvyškami väčšieho množstva ľudí, koní a somárov, nepietne nahádzaných cez seba. Kostry ľudí boli celé a patrili osobám rôzneho pohlavia i veku. Na druhej strane, kone a somáre boli do hrobov zjavne nahádzané vo forme kusov tiel – predovšetkým celé končatiny, celé hlavy, celé trupy (zdá sa, že celá chrbtica aj s krčnými stavcami a s hrudným košom). Relatívna blízkosť lebky ku zvyškom celých končatín, zjavná z nálezovej situácie hromadného hrobu 1 (*Alexandrescu – Eftimie 1959, Fig. 17: A–E*), nevylučuje, že tieto mohli byť deponované v rámci kože zvieratá, z ktorej bol odstránený trup. Išlo o pozostatky minimálne 12 zvierat, aspoň 4 koní a 5 somárov. Kone boli dospelé, na základe vyvinutia kostí sa zdá, že predstavovali ťažné zvieratá (*Bolomey 1966*).

7. Diskusia

Uvedené príklady jasne doložili existenciu rituálov obety človeka nízkeho spoločenského postavenia spolu s koňom v staršej dobe železnej. Môže aj hrob z Chotína predstavovať pozostatok podobných rituálov?

Na jednej strane, niektoré aspekty tohto pohrebu nesvedčia o výnimočnom celku. Pochovaná bola uložená v pietnej polohe na boku so skrčenými končatinami. Tento spôsob uloženia pochovaného bol na pohrebisku relatívne početný, a to nielen u osôb bez výbavy, ale aj u bohatšie vybavených jedincov (*Dušek 1966, 45–94; Kozubová 2013*). Ani predpokladané nízke spoločenské postavenie pochovanej nemuselo byť nutne dôvodom pre jej obetovanie, resp. nemusí byť dôkazom, že bola obetovaná.

Na druhej strane, viacero elementov odkazuje na špecifické rituálne pozadie celku. Naznačuje to aj výskyt prvku ohňa v tomto kostrovom hrobe: priestor pod ostatkami pochovanej bol vysypaný prepáleným pieskom (*Kozubová 2013, katalóg, 64*). Podobné stopy žiaru v kostrovom hrobe vo forme prepáleného piesku s prímiesou uhlíkov boli pozorované v niekoľkých ďalších chotínskych celkoch. Je zaujímavé, že išlo hlavne o viacero kostrových hrobov bez výbavy alebo s chudobnou výbavou. Na kostiach pritom neboli badateľné stopy po pôsobení ohňa (*Kozubová 2013, vyhodnotenie, 287, 374 n.*). Zvyšky po vhození ešte tlejúcich predmetov boli zaznamenané aj v samostatných hroboch koní 19 a 32 z pohrebiska Szentes-Vekerzug (*Bökönyi 1954, 93 n., 96; Párducz 1954, 26 n., 32*). Stopy ohňa obsahoval napríklad aj spomínaný hrob z Padovy-Piovega. Oheň – presnejšie spálenie väčšieho množstva dreva – vždy inicioval používanie rituálnych jám so zvieracími (aj konskými) a ľudskými obetami z lokality via S. Eufemia v Padove, ktoré sa mimochodom nachádzali v úzkom vzťahu k blízkeму pohrebisku, resp. k blízkym pohrebiskám (*Facciolo – Tagliacozzo 2006, 144*)¹².

Dôležitou indíciou je aj uvedenie hrobu ženy – slúžiacej pri koňoch? – a koňa do kontextu celej vekerzugskej kultúry. Kôň, vo forme pohrebu celého tela alebo len hlavy, bol buď súčasťou nepočetných hrobov elity, alebo bol prítomný v rovnako nepočetných hroboch s ľuďmi uloženými v neštandardnej polohe (a sčasti v neanatomickom poriadku). Je zjavné, že celý kôň nebol bežnou súčasťou hrobov ľudí. Najčastejšie boli totiž kone pochovávané do samostatných hrobov. Tieto zrejme niesli zvláštny rituálny význam. V prípade uvedených hrobov ľudí

¹² Dvanásť štruktúr (obetných jám) obsahovalo pozostatky najmä psov (celé telá, ale najmä rozkúskované časti) a koní – tieto boli prítomné v 2–3 štruktúrach, v ktorých boli spolu uložené 3 celé kone a väčšia časť trupu štvrtého jedinca (v jednej štruktúre 1 kôň a v druhej 3 kone – každý v inej vrstve) a v jednej štruktúre aj ojedinelé konské kosti. V jednej štruktúre, kde neboli uložené kone, boli zase spolu so psami uložené telá ľudí, dospelaj ženy a v inej vrstve dospelého muža (nekompaktná kostra, no uloženie kostí kopirovalo anatomické usporiadanie). Tieto štruktúry mali podobné dispozície aj obsah. Po počiatočnom spálení dreva v jame nasledovalo niekoľko fáz uzatvorenia jamy (aj so zasypáním zeminou) a znovuo tvorenia (vybratí výplne), počas ktorých do nej boli uložené celé alebo rozkúskované telá zvierat, prípadne telá ľudí. Štruktúry sú datované na koniec 8. a začiatok 7. storočia pred Kr. (*Facciolo – Tagliacozzo 2006*).

nízkeho sociálneho statusu je vždy prítomný aj špecifický rituálny podtext. Až na hrob 121/1953 z Chotína neboli v žiadnom z nich pochovaní ľudia uložení v štandardnej polohe.

Nápadná je aj súvislosť ženy nízkeho postavenia, ktorá jazdila na koni, a teda azda pracovala pri koňoch, s pohrebom koňa. Vo venétskej oblasti severného Talianska boli zdokumentované hroby ťažšie pracujúcich osôb zrejme podradného postavenia, tiež pochovaných spolu s koňom. Pozoruhodná je podobnosť znakov súvisiacich s fyzickou aktivitou, zistených na kostre chotínskej ženy, so znakmi na kostre ženy pochovanej resp. „pohodenej“ spolu so zadnou nohou koňa z Verony. Obe boli pravdepodobne jazdkyne a obe ťažšie pracovali aj s použitím predných zubov. Okrem toho boli obe pochované s koňom resp. jeho časťou a s minimom výbavy (v Chotíne bez inventára, vo Verone len so silicitovým štiepaným hrotom). Zdá sa, že podobnosť medzi nimi nebola čisto náhodná. Aj keď detaily sa v oboch celkoch líšia (vek, spôsob uloženia, typ pohrebu koňa), mohlo ísť o výsledok aktu podobného charakteru, prípadne podobného významu. Oblasť Venétska, tak isto ako Panónska panva, bola vďaka svojim prírodným podmienkam významným strediskom chovu koní (napr. *Metzner-Nebelsick 2002, 362; Strabo V, 1, 4*). Nie je vylúčené, že kontakty medzi oboma oblasťami boli intenzívnejšie, než sa donedávna predpokladalo, a že v rámci nich fungoval aj prenos ideí v oblasti kultu, resp. že tieto boli rozšírené vo viacerých navzájom vzdialených oblastiach (*Kmeťová 2013*).

Prinajmenšom jeden z uvedených venétskych hrobov (Padova-Piovego) ako aj jeden z vekerzugských hrobov (Tiszavasvári) mohli predstavovať obeť, vykonanú v spojitosti s pohrebom osoby vysokého spoločenského postavenia. Teda typ obety, ktorá je zdokumentovaná napríklad aj vo východnej Európe. Mohol by aj hrob 121/1953 z Chotína súvisieť s niektorým hrobom bohato a prestížne vybavenej osoby?

Túto hypotézu sa nepodarilo potvrdiť. Chotínsky hrob nie je možné na základe jeho polohy spojiť s konkrétnym hrobom v jeho blízkosti, ktorý by dokladal prípadnú obeť „pánovi/panej“. Najbližšie hroby s výnimočne bohatou výbavou (hr. 111/1953, 145/1953, žiarový hrob 40/1953 s inhumálne pochovaným koňom; *Dušek 1966, 51, 55, 75; Kozubová 2013, katalóg, 20, 60 n., 71 n.*), ktorú vo všetkých troch prípadoch možno pripísať ženám, boli od skúmaného hrobu vzdialené asi 4,5–8 m, ich prípadná súvislosť s hrobom 121/1953 nie je evidentná. Iné hroby tejto kumulácie tvorili rôzne vybavené bohatšie aj chudobnejšie celky. Zaujímavá je blízkosť jedného zo žiarovísk (III) v rámci pohrebiska, ktoré sa nachádzalo priamo medzi oboma ľudskými hrobmi so spolupočovanými koňmi: hrobom 121/1953 a žiarovým hrobom 40/1953 (obr. 2). Na tomto mieste pripomenieme, že len tieto dva ľudské hroby obsahovali v rámci pohrebiska Chotín IA aj pohreb koňa. Ak bola v žiarovom hrobe pochovaná len jedna osoba (podľa inventáru ženského pohlavia), ide o bohatý hrob. Koň v tomto hrobe mohol odrážať príslušnosť ženy k vrstve či rodine vlastníkov koní. V tejto súvislosti prichádza do úvahy predpoklad, že hrob staršej ženy nízkeho statusu s koňom mohol predstavovať obeť vo forme sprievodného pohrebu (k tomu napr. *Rind 1996, 51–55*). Vysokopostavenej žene

z rodiny vlastníkov koní mohla byť obetovaná podriadená osoba, ktorá sa o kone starala, spolu s koňom. Samozrejme, vzhľadom na vzdialenosť oboch hrobov od seba ide len o hypotézu.

Ak skúmaný hrob nesúvisel s konkrétnym hrobom „pána“ či skôr „panej“ (žiarovým hrobom 40?), mohol byť spätý skôr s celou kumuláciou hrobov na južnom okraji pohrebiska (obr. 2). Hrob mohol byť pozostatkom rituálu, ktorý vykonala komunita ľudí, pochovávajúca svojich zomrelých buď v tejto kumulácii, alebo na celom pohrebisku. Mohol byť aj nami skúmaný hrob pozostatkom rituálov, v rámci ktorých vznikli aj samostatné hroby koní, rozptýlené na rôznych miestach pohrebiska? Teda išlo skôr o odraz rituálov, ktoré konala samotná komunita, než pozostali konkrétneho jednotlivca (k tomu *Kmeťová 2011, 250, 326; 2013*), rituálov, v ktorých mal kôň významnú úlohu?

Situácia v rituálnom ukladaní tiel koní, prípadne konských hláv na pohrebiskách vekerzugskej kultúry naznačuje, že kôň musel v pohrebnom ríte tejto kultúry niesť osobitý význam, azda odlišný od jeho významu v hroboch elít halštatskej kultúry. Pre naznačenie jeho významu v skúmanom hrobe, od ktorého sa zrejme odvíjal význam celého hrobu, je potrebné v stručnosti nazrieť do jeho úlohy v mytológii a kulte.

V mnohých mytologických a náboženských systémoch bol kôň spätý so symbolikou smrti a posmrtného života. Spájal v sebe dva protichodné princípy: bol symbolom solárnych mocností a neba, ale aj lunárnym symbolom spojeným s vlhkým živlom a so smrťou (*Cooper 1986, 138*). V jeho spojitosti so smrťou a posmrtným životom sa stretávali oba tieto princípy. Spojenie koňa so slnkom resp. slnečným božstvom je odrazom mýtu o každodennom putovaní slnka po oblohe na koni, resp. častejšie na voze ťahanom koňmi. Kôň v tomto prebral funkciu staršieho symbolu vodného vtáka – labute (k tomu *Podborský 2006, hl. 229–231 s lit.*). Preto boli kone symbolmi slnečných bohov, no zároveň sa stali aj symbolmi transportu ostatných božstiev. Odtiaľ bol už len krôčik k transportnému prostriedku heroizovaných smrteľníkov – mýtických hrdinov aj príslušníkov najvyšších („pozemských“) elít, ktorí tiež „odchádzali do večnosti“ na voze prípadne na koni (*Bevan 1986, 195–200; Greenová 1998, 64 n.; Kuzmina 2006, 263*). Zároveň bol totiž kôň považovaný za bytosť, ktorá, na rozdiel od bežného smrteľníka, onen svet vidí, vie, kde je a dokáže prekračovať hranice medzi ním a „týmto“ svetom¹³. Bol pokladaný za oznamovateľa smrti, ale najmä za sprievodcu duší na druhý svet – *psychopompos* (*Cooper 1986, 138 n.; Miličević Brađać 2003*). Súčasne bol kôň považovaný za bytosť schopnú vzkriesiť mŕtvych a voviesť ich do večného života, po boku bohov a slávnych predkov. Preto sú aj pohreby koní v kontexte hrobov ľudí vo všeobecnosti vysvetľované v súvislosti s transportom duší na druhý svet (*Kuzmina 2006, 264 n.*). S týmto významom koňa sčasti súvisela aj jeho ďalšia symbolika. Za symbol smrti sú považova-

¹³ A práve hranice oboch svetov sú v mnohých náboženských systémoch spájané s vodou (riekou, morom a pod.). Odtiaľ spojitosť koňa s vodným živlom a vodnými božstvami (k tomu *Bevan 1986, 195 n.*).

né kone sprevádzajúce (Mocnú) Pani zvierat resp. prírody – *Potnia theron*, teda božstvo spojené s tretím svetovým princípom – so zemou (napr. *Podborský 2006, 225, príp. 132 n., 180*). No zároveň sa zdá, že kone odkazovali aj na zvrchovanosť bohyně nad významnými zložkami ľudského života: nad bohatstvom, silou a úspechom. Ženské bohyně, dedičky *Potnie*, prebrali rôzne funkcie Veľkej Matky, pričom u niektorých môže dominovať aj chtonická funkcia. Z dedičstva Panej zvierat plynie súvislosť koňa napríklad aj s loveckými bohynami (*Bevan 1986, 206–209, 214 n.; Cooper 1986, 139*). So smrťou, ale predovšetkým s úspechom v boji súvisí prepojenie koňa s kultom vojenských božstiev (*Bevan 1986, 197–199, 211 n., 214 n.; Greenová 1998, 86 n.; Podborský 2006, 426*). S kultmi plodnosti, úspechu či agrárneho cyklu súviselo viacero známych typov obety koňa: napr. indoeurópska obeta *ašvamedhá* aj jej rôzne európske obdoby (napr. *Kuzmina 2006, 264; Prosdocimi 2003, 67*) či rímsky sviatok *October equus* (*Prosdocimi 2003*). V antických prameňoch sa obeta koňa uvádza aj v súvislosti s kultom niektorých heroizovaných bojovníkov (*Strabo V, 1, 4 a 9; Prosdocimi 2003, 66*), ale aj s kultom slnka (napr. *Vitt 1952, 185; Hérodotos I, 216, 4*).

Kôň teda v sebe niesol dôležitú symboliku spojenú s pohrebným rítom, s úspešnou cestou na druhý svet, s vierou vo vzkriesenie duše vo večnosti, ale aj s agrárnymi kultmi či s úspechom. V kontexte skúmaného hrobu a pohrebiska vystupuje do popredia jeho funerálna symbolika. Ak staršia žena nízkeho spoločenského postavenia, ktorá sa zrejme starala o kone (pastierka?), zomrela prirodzenou smrťou, kôň v jej hrobe mohol veľmi pravdepodobne slúžiť ako ochranca a spoločník na ceste do ríše mŕtvych. Vzhľadom na situáciu v celej vekerzugskej kultúre sa však hypotéza o usmrtení a pochovaní koňa pri príležitosti smrti a pohrebu osoby podradného spoločenského postavenia javí ako menej pravdepodobná. Význam koňa ako sprievodcu by prichádzal do úvahy aj v prípade, ak kôň spolu so ženou predstavovali obeť pre neďaleko pochovanú osobu vyššieho sociálneho statusu, v zmysle sprievodného pohrebu.

Ak hrob v skutočnosti nesúvisel s hrobom iného človeka, ale s pochovávanou komunitou, čo bolo jeho zmyslom? Jeho situovanie na pohrebisku napovedá, že jeho význam bol spätý so svetom záhrobia. Mohla by byť v prípadnom obeťovaní staršej ženy a koňa prítomná symbolika spojená azda s vierou v pomoc koňa na bezpečnej ceste mŕtvych do záhrobia? Alebo skôr symbolika spojená so životným cyklom, v ktorej za smrťou nasleduje vzkriesenie duše vo večnosti? A mohla táto symbolika spolupočovaním (spoluobeťovaním?) ženy nadobudnúť nový, rozšírený význam? Alebo mal výber osoby podporiť symbolickú úlohu koňa? Zdá sa totiž, že výber ženy, ktorá mala počas svojho života do činenia s koňmi (jazdila na nich a zrejme sa o ne aj starala), nebol náhodný. Overenie týchto hypotéz môže priniesť ďalší výskum.

Antropologická analýza kostrových pozostatkov z hrobu 121/53 z Chotína, okr. Komárno (vekerzugská kultúra, doba halštatská)

Alena Šefčáková

Skelet človeka je dobre zachovaný a iba veľmi málo poškodený. Gracilné symetrické *cranium* má slabý svalový reliéf. V *norma frontalis* sa tvár javí ako elipsovitá, lebka má *tubera frontalia* a *arcus superciliares* stredné, *sutura metopica* je obliterovaná, *margo supraorbitalis* ostré. Europoidné očnice sú skoro okrúhle, nosové kosti bikonkávne, *margo inferior aperturæ piriformis* antropínnej formy a *fossæ caninae* plytké.

V *norma lateralis* je *glabella* stredná, šikmo postavené očnice uzavreté, profil nosových kostí v dolnej časti konvexný, *spina nasalis anterior* menšia (2. stupeň), čelo takmer vertikálne, *tubera parietalia* stredné. Na krániu s výrazným tvárovým reliéfom je široká *sutura sphenoparietalis*, pretiahnuté záhľadie, *protuberantia occipitalis externa* naznačená, *arcus zygomatici* tenké, *os zygomaticum* nízke s iba trocha nepravidelným povrchom a *processus retromarginalis* veľký. Na pravej strane zdanlivo prítomná *os epiptericum*, ale v skutočnosti ide o úloмок *os sphenoidale*.

V *norma verticalis* má *cranium* tvar pentagonoidu a viditeľné zygomatické oblúky (*phaenozygia*). *Tubera parietalia* sú stredné. V *norma occipitalis* je oblúk lebky stredne vysoký so zbiehavými stenami, báza rovná. Povrch šupiny záhľadnej kosti tvoria slabo klenuté nuchálne čiary a okcipitálny križ, *processus mastoidei* sú veľmi malé, *crista supramastoidea* slabá. V *norma basalis* má *foramen magnum* tvar rhomboidu, *cranium* naznačený *torus palatinus* a vlnitú *sutura palatina transversa*.

Poškodená gracilná mandibula so stredným reliéfom svalových úponov má bradu zbokú prominujúcu, zdola v podobe úzkej paraboly s vrcholom v strede, zhora viditeľné *planum alveolare* aj *mentum*. Ďalej sa na nej nachádzajú obojstranne jednoduché *foramina mentalia* lokalizované pod $P_2 - M_1$, tŕňovitá *spina mentalis* a invertované mandibulárne uhly. *Trigonum mentale* je málo vyznačené, *margo inferior* pod M_2 veľmi tenké a *processus articularis mandibulae* stredný.

Tvar zubného oblúka maxily je parabolický, mandibuly skôr polkruhovitý. Z celkového počtu 32 trvalých zubov sú dva intravitálne a štyri postmortálne stratené, na ľavom dolnom $_2M$ je veľký a na $_3M$ malý kaz. Chrup je pomerne opotrebovaný, abrázia zubov dosahuje 2. až 4. stupeň. Incizívy majú korunku usurovanú skoro ku krčku (dôsledok paramastikačnej činnosti?), kaníny, premoláre a moláre majú čiastočne obrúsenú celú sklovinu s miestami obnaženého dentínu; ľavé maxilárne moláre (druhý a tretí) sú viac abradované ako pravé, čo asi súvisí s intravitálnou stratou pravých mandibulárnych molárov (druhý a tretí). Na zuboch je zubný kameň, najmä na horných M^2 evidentná hypoplázia, na maxile medzi C a P_1 malá medzera (3 mm).

Miera	Charakteristika	mm, stupne	Miera	Charakteristika	mm, stupne
1.	g-op	172	51.	mf-ek	36
1c.	m-op	171	52.	výš. o. n.	30
1d.	n-op	169	54.	šír. nos.	23
3.	g-l	161	55.	n-ns	43
5.	n-ba	90	57.	naj. š. n. k.	6
7.	ba-o	38	57a.	simot. výš. n. k.	2
8.	eu-eu	127	60.	pr-alv	50
9.	ft-ft	84	61.	ekm-ekm	56
10.	co-co	107	62.	ol-sta	41
11.	au-au	113	63.	enm-enm	37
12.	ast-ast	101	65.	kdl-kdl	108
13.	ms-ms	97	66.	go-go	82
16.	šír. f. m.	29	67.	bim. šír.	40
17.	ba-b	119	69.	id-gn	28
20.	po-b	103	70.	výš. r. m.	45
23.	g-op-g	488	71.	šír. r. m.	30
24.	po-b-po	278	72.	n-pr-OAE	82
25.	n.o	344	73.	n-ns-OAE	81
26.	n.b	123	74.	ns-pr-OAE	79
27.	b.l	106	75.	n-rhi-OAE	58
28.	l.o	115	75(1).	(72.-75.)	24
29.	n-b	104	77.	fmo-n-fmo	133
30.	b-l	93	78.	u. orb. vch.	102
31.	l-o	93	79.	u. ram. m.	127
40.	ba-pr	90	80.	dĺž. obl. max.	35
43.	fnt-fnt	92	80a.	dĺž. obl. mand.	35
43(1).	fmo-fmo	87	80(1)	šír. obl. max.	58
44.	ek-ek	90	80(1)	šír. obl. mand.	60
45.	zy-zy	113	80(2)	dent. dĺž. max.	35
46.	zm-zm	89	80(3)	mol. dĺž. max.	24
47.	n-gn	101		zygomat. uhol	125
48.	n-pr	60		zygomat. šírka	90
50.	mf-mf	16			

Tab. 1. Chotín IA, kostrový hrob 121/53. Absolútne miery lebky. Rozmery podľa *Martin – Saller 1957*, resp. *Bräuer 1988*. Všetky lineárne miery sú v milimetroch, uhly v stupňoch.

Na špecifikáciu kraniologických metrických charakteristík lebky boli využité kategórie mier zostavené na základe databázy pozostávajúcej z kraniologických mier 88 etnických skupín z celého sveta (*Aleksejev – Debec 1964, 1–128*). Podľa mier (tab. 1) je najväčšia dĺžka mozgovne (M1, g-op) stredná, najväčšia šírka mozgovne (M8, eu-eu) a najmenšia šírka čela lebky (M9, ft-ft) sú veľmi malé (úzke), najväčšia šírka čela (M10, co-co), baurikulárna šírka (M11, au-au) a najmenšia biasteriálna šírka (M12, ast-ast) sú malé. Šírka *foramen magnum* (M16)

je stredná a dĺžka (M7) veľká. Výška lebky (M17, ba-b) a nadošná bregmatická výška (M20, po-b) sú veľmi malé, horizontálny obvod lebky malý, priečny oblúk mozgovne (M24, po.b.po) veľmi malý, pozdĺžny oblúk mozgovne (M25, n.o) malý, čelový oblúk (M26, n.b) stredný, temenný oblúk (M27, b.l) veľmi malý, okcipitálny oblúk (M28, l.o) stredný, čelová tetiva (M29, n-b) malá a temenná tetiva (M30, b-l) veľmi malá. Okcipitálna tetiva (M31, l-o) je stredná, dĺžka tváre (M40, ba-pr) malá, bizygomatická šírka (M45, zy-zy) veľmi malá (úzka), šírka strednej tváre (M46, zm-zm) a výška tváre (M47, n-gn) sú malé, výška hornej tváre je malá (M48, n-pr), maxilloalveolárna dĺžka malá. Priemerná kapacita lebky je 1109,1 cm³ (Lee-Pearson – 1103,9 cm³; Olivier et al. – 1114,3 cm³; *Olivier et al. 1978, 514; Bräuer 1988, 177–178*), čiže je malá (oligencefálna). Kondylárna šírka (M65, kdl-kdl) je malá, bigoniálna šírka (M66, go-go) a výška ramena mandibuly sú veľmi malé, výška brady (M69, id-gn) malá. Celkový profilový uhol (M72, n-pr-OAE) a profilový uhol nosa (M73, n-ns-OAE) sú mesognátne, alveolárny profilový uhol (M74, ns-pr-OAE) je prognátny, uhol vystupovania nosa (M75(1), M72–M75) stredný a uhol ramena mandibuly (M79) sú stredné.

Index	Miery	Hodnota	Index	Miery	Hodnota
I 1	8 : 1	73,8	I 41	46 : 45	78,7
I 2	17 : 1	69,1	I 42	52 : 51	83,3
I 3	17 : 8	93,7	I 42(1)	51 : 45	31,8
I 4	20 : 1	59,8	I 42(2)	52 : 48	50,0
I 5	20 : 8	81,1	I 46a	50 : 44	17,7
I 9	17 : 23	24,3	I 48	54 : 55	53,4
I 11	11 : 24	40,6	I 52(1a)	57a : 57	33,3
I 12	9 : 10	78,5	I 54	61 : 60	112,0
I 13	9 : 8	66,1	I 55	61 : 45	49,5
I 14	12 : 8	79,5	I 56	60 : 40	55,5
I 16	27 : 26	86,1	I 58	63 : 62	90,2
I 17	28 : 26	93,5	I 60	40 : 5	100,0
I 18	28 : 27	108,4	I 61	(40+45+47) : 3	101,3
I 19	26 : 25	35,7	I 63	71 : 70	66,6
I 21	28 : 25	33,4	I 64	66 : 65	75,9
I 22	29 : 26	84,5	I 67	80/1 : 80	165,7
I 24	30 : 27	87,7	I 67.1	80/1 : 90a	171,4
I 25	31 : 28	80,8	I 68	80/2 : 5	38,8
I 29	31 : 12	92,0	I 69	40 : 1	52,3
I 33	16 : 7	76,3	I 71	45 : 8	88,9
I 37	(1+8+17) : 3	139,3	I 72	9 : 43	91,3
I 38	47 : 45	89,3	I 73a	9 : 45	74,3
I 39	48 : 45	53,1	I front-mand	66 : 45	97,6
I 40	66 : 45	72,5			

Tab. 2. Chotín IA, kostrový hrob 121/53. Indexy lebky.

Podľa indexov (tab. 2) je dolichokranná lebka stredne dlhá s úzkym neurokrániom, s mesokonchnými očnicami, chamaerhinným nosom a úzkym *foramen magnum*. Zaujímavý je jej nízky simotický index, ktorý je v intervale skôr ázijských etník (mongolidov) ako europidov.

Humerus	P	Ľ	Femur	P	Ľ
1.	283	275	19.	38	38
2.	281	272	20.	123	123
5.	20	20	28.	17	15
6.	14	14	8 : 2	19,6	19,1
7.	53	53	(6+7) : 2	12,1	12,0
8.	110	x	6 : 7	95,8	88,0
6 : 5	70,0	70,0	10 : 9	69,0	66,7
7 : 1	18,7	19,3	19 : 18	97,4	97,4
Radius	P	Ľ	(19+18) : 2	19,8	19,6
1.	218	216	Tibia	P	Ľ
1b.	216	215	1.	309	312
2.	210	207	1a.	316	317
3.	35	35	1b	310	308
4.	13	12	3.	57	60
5.	10	10	6.	36	35
3 : 2	16,7	16,9	8.	23	26
5 : 4	76,9	83,3	8a.	28	29
Ulna	P	Ľ	9.	17	18
1.	236	233	9a.	19	19
2.	211	209	10b.	63	63
3.	32	31	9 : 8	73,9	69,2
11.	11	11	9a : 8a	67,9	65,5
12.	12	13	10b : 1	20,4	20,2
3 : 2	15,2	14,8	Fibula	P	Ľ
11 : 12	91,7	84,6	1.	302	301
Femur	P	Ľ	2.	15	15
1.	389	393	3.	12	10
2.	388	392	4a.	32	31
6.	23	22	3 : 2	80,0	66,7
7.	24	25	4a : 1	10,6	10,3
8.	76	75			
9.	29	30	R1 : H2	77,6	79,4
10.	20	20	T1b : F2	79,9	78,6
18.	39	39	(H2+R1) : (F2+T1b)	71,5	69,7

Tab. 3. Chotín IA, kostrový hrob 121/53. Rozmery a indexy postkraniálneho skeletu. Rozmery a indexy podľa Martin – Saller 1957, resp. Bräuer 1988. Všetky lineárne miery sú v milimetroch, uhly v stupňoch.

Prevažne iba málo poškodené gracilné dlhé kosti horných končatín (tab. 3), najčastejšie so slabým reliéfom svalových úponov, majú prirastené epifýzy. Ramenné kosti sú gracilné, avšak so stredným až robustným svalovým reliéfom, majú obojstranne *perforatio septi*. Obvod hlavíc (P: 111 mm, E: 110 mm) je ženského charakteru. Rozsah dreňovej dutiny dosahuje oblasť medzi *collum chirurgicum* a osifikačnou líniou epifýzy (III. stupeň).

Dlhé, takmer nepoškodené kosti dolných končatín sú gracilné a so stredným reliéfom svalových úponov. Stehnové kosti majú vytvorenú pomerne výraznú *crista hypotrochanterica* a ich *linea aspera* je stredná – bilaterálne vyznačená. Femury nemajú pilaster a sú hyperplatymerné. Veľkosť vertikálneho priemeru ľavej a pravej *caput femoris* je ženského charakteru (39 mm). Na prednej strane *collum femoris* na hranici *caput femoris* na proximálnom konci pravého femuru je výraznejšia a na ľavom femure zasa menej výrazná plochá hyperostóza (kĺbna plôška). Na distálnom konci a na zadnej strane obidvoch femurov vidno mediálne nápadnejšie vyvinuté *tuberculum adductorium* (svalový úpon *musculus adductor magnus*). Pravdepodobne ide o tzv. syndróm jazdca (*Pálfi – Dutour 1995, 20–21*), ktorý sa na femuroch okrem iného prejavuje aj výrazným výskytom znakov ako *crista hypotrochanterica*, hypertrofia reliéfu svalového úponu *musculus gluteus minimus*, *m. gluteus medius*, *m. gluteus maximus*, *linea aspera*, spomínaná kĺbna plôška a *tuberculum adductorium* (obr. 5). Dreňová dutina v proximálnej epifýze dosahuje horný okraj *trochanter minor* (III.). Tibie sú mesoknemné. Na distálnej epifýze pravej fibule vo *fossa malleoli lateralis* sa nachádzajú dve navzájom susediace dutinky (3×5 mm, 1×4 mm).

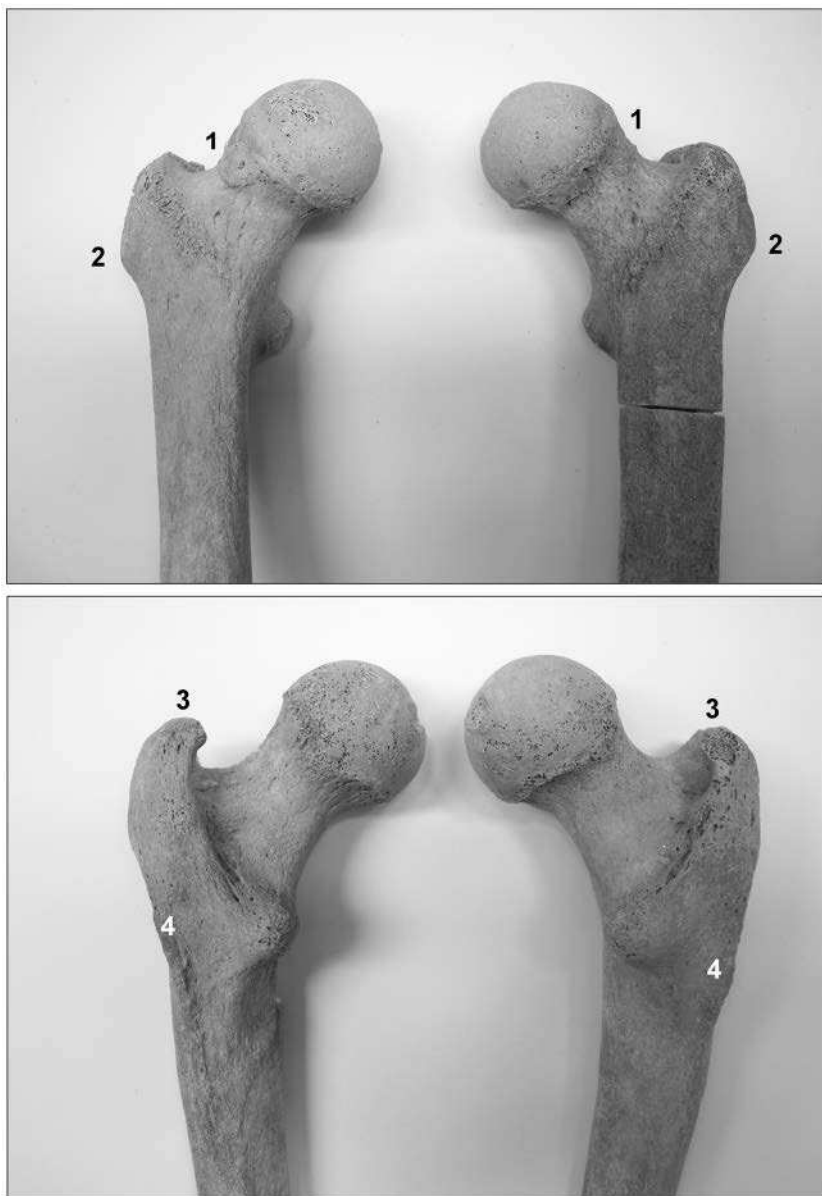
Na základe morfoskopických a metrických znakov, stupňa sexualizácie (DS) lebky (– 0,73), postkranialného skeletu (– 1,43), spolu (– 1,08) a gracilnej stavby kostry ide o ženu, podľa rozmerov dlhých kostí nízkej (podpriemerne vysokej, cca 153 cm) postavy, ktorá zomrela vo veku maturus I/II (45–55 rokov). Žena s mimoriadne opotrebovanými rezákmi sa pravdepodobne zaoberala vo zvýšenej miere fyzickou prácou a jazdila na koni.

K pozostatkom spomínanej ženy boli primiešané fragmenty lebky ešte druhého dospelého a tretieho nedospelého jedinca.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0598-10.

Literatúra

- Aleksejev, V. P. – Debec, G. F. 1964:* Kraniometrija, metodika antropologičeskich issledovanij. Moskva.
Alexandrescu, P. – Eftimie, V. 1959: Tombes thraces d'epoche archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria, Dacia 3, 143–164.
Balista, C. – De Vanna, L. – Gambacurta, G. – Ruta Serafini, A. 1992: Lo scavo della necropoli preromana e romana tra via Tiepolo e via San Massimo: nota preliminare, Quaderni di Archeologia del Veneto 8, 15–25.

Obr. 5. Chotín IA, kostrový hrob 121/1953. Súbor niektorých entezopatií na femuroch ženy, ktoré súvisia s tzv. syndrómom jazdca. Proximálne epifyzy femurov spredu (hore) a zozadu (dole): 1 – kĺbna ploška – „odtlačok“ bedra medzi *caput femoris* a *collum femoris*; 2 – hypertrofia reliéfu svalového úponu *musculus gluteus minimus*; 3 – hypertrofia reliéfu svalového úponu *musculus gluteus medius*; 4 – hypertrofia reliéfu svalového úponu *musculus gluteus maximus*. Foto A. Šefčáková.

- Bevan, E. 1986:* Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities. British Archaeological Reports, International Series 315. Oxford.
- Bolomey, A. 1966:* Equideele din tumulur XII în necropola tumulară de la Histria. In: Condurachi, E. (ed.), Histria II. București, 387–396.
- Bökönyi, S. 1954:* Les chevaux scythiques du cimetière de Szentes-Vekerzug (Étude sur le matériel osseux des fouilles de 1952–1953), Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4, 93–114.
- Bräuer, G. 1988:* Osteometrie. In: Knussmann, R. (ed.), Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen, Band I. Stuttgart – New York, 160–232.
- Cirlot, J. E. 2001:* Słownik symboli. Kraków (preklad I. Kania).
- Cooper, J. C. 1986:* Lexikon alter Symbole. Leipzig (preklad G. a. M. Middel).
- Csallány, G. – Párducz, M. 1945:* Szkitakori leletek a szentesi múzeumban (Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes), Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata, series III, 4–5 (1944–1945), 81–117.
- Dular, J. 2007:* Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. In: Blečić, M. – Črešnar, M. – Hänsel, B. – Hellmuth, A. – Kaiser, E. – Metzner-Nebelsick, C. (eds.), Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan. Situla 44. Ljubljana, 737–752.
- Dušek, M. 1966:* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes 6. Bratislava.
- Facciolo, A. – Tagliacozzo, A. 2006:* Animal burials from via S. Eufemia in the Paleovenetian contexts – Padova (Italia). In: Tecchiati, U. – Sala, B. (eds.), Studi di archeozoologia in onore di Alfredo Riedel. Bolzano, 143–152.
- Galántha, M. 1985:* Előzetes jelentés a Sándorfalva-Eperjesi szkíta kori temető feltárásáról, A Móra Férenc Múzeum Évkönyve 1982–1983, 115–128.
- Greenová, M. J. 1998:* Keltské mýty. Praha (preklad M. Kovář).
- Grjaznov, M. P. 1980:* Aržan. Carskij kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad.
- Hérodotos:* Dějiny. Praha 2004 (preklad J. Šonka).
- Chochorowski, J. 1985:* Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa – Kraków.
- Chochorowski, J. 1998:* Die Vekerzug-Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: Hänsel, B. – Machnik, J. (eds.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.). Südosteuropa-Schriften 20. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. München – Rahden/Westf., 473–491.
- Kemenczei, T. 2009:* Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae 12. Budapest.
- Kmeťová, P. 2011:* Deponovanie koní na pohrebiskách z halštatskej doby v priestore Karpatskej kotliny. Bratislava (nepublikovaná dizertačná práca, Filozofická fakulta UK Bratislava).
- Kmeťová, P. 2013:* „Masters of Horses“ in the West, „Horse Breeders“ in the East? On the Significance and Position of the Horse in the Early Iron Age Communities of the Pannonian Basin. In: Karl, R. – Leskovar, J. (Hrsg.), Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 37. Linz, 247–258.
- Kozubová, A. 2008:* Kostoné valcovité predmety z pohrebisk vekerzugskej kultúry v severozápadnej časti Karpatskej kotliny, Zborník Slovenského národného múzea CII, Archeológia 18, 49–94.
- Kozubová, A. 2009:* Diaľkové zbrane z pohrebisk vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku, Zborník Slovenského národného múzea CIII, Archeológia 19, 65–130.
- Kozubová, A. 2011:* Súčasťi konských strojov z lokality vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (časť I), Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Musica 27, 69–100.
- Kozubová, A. 2013:* Pohrebiská vekerzugskej kultúry v Chotíne na juhozápadnom Slovensku. Vyhodnotenie. Katalóg. Dissertationes Archaeologicae Bratislavenses I. Bratislava.
- Kuzmina, E. E. 2006:* Mythological Treatment of the Horse in Indo-European Culture. In: Olsen, S. L. – Grant, S. – Choyke, A. M. – Bartosiewicz, L. (eds.), Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationship. British Archaeological Reports, International Series 1560. Oxford, 263–270.

- Leonardi, G. et al. 1990:* L'area archeologica del C.U.S.-Piovego, Padova: relazione preliminare della campagna di scavo 1989, con note metodologiche, Quaderni di Archeologia del Veneto 6, 11–53.
- Leonardi, G. et al. 2004:* La tomba bisoma di uomo e di cavallo nella necropoli del Piovego-Padova. Venezia.
- Martin, R. – Saller, K. 1957:* Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung, Band I. Stuttgart.
- Metzner-Nebelsick, C. 2002:* Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgeschichtliche Forschungen 23. Rahden/Westf.
- Michelini, P. – Ruta Serafini, A. 2005:* Le necropoli. In: De Min, M. – Gamba, M. – Gambacurta, G. – Ruta Serafini, A. (eds.), La città invisibile. Padova preromana. Trent'anni di scavi e ricerche. Bologna, 130–173.
- Miličević Bradač, M. 2003:* Greek Mythological Horses and the World's Boundary, Opuscula Archaeologica 27, 379–391.
- Olivier, G. – Aaron, C. – Fully, G. – Tissier, R. 1978:* New Estimations of Stature and Cranial Capacity in Man, Journal of Human Evolution 7, 513–518.
- Pálfi, G. 1997:* Maladies dans l'Antiquité et au Moyen-Âge, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 9/1–2, 1–206.
- Pálfi, G. – Dutour, O. 1995:* Informations sur les activités du passé apportées par le squelette, Dossiers d'Archeologie 208, 12–21.
- Párducz, M. 1952:* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 2, 143–172.
- Párducz, M. 1954:* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II (Les fouilles de 1952 et 1953), Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4, 25–91.
- Párducz, M. 1955:* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug III, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 6, 1–22.
- Párducz, M. 1966:* The Scythian Age Cemetery at Tápiószele, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 35–91.
- Párducz, M. 1973:* Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25, 27–63.
- Podborský, V. 2006:* Náboženství pravěkých Evropanů. Brno.
- Prodocimi, A. L. 2003:* Sul sacrificio del cavallo in alcune fonti di tradizioni indoeuropee. In: Cresci Marrone, G. – Tirelli, M. (eds.), Produzioni, merci e commerci in Altino preromana e romana. Atti del Convegno Venezia 12–14 dicembre 2001. Studi e ricerche sulla Gallia cisalpina 17, ALTINUM – Studi di archeologia, epigrafia e storia 3. Roma, 61–88.
- Rind, M. M. 1996:* Menschenopfer. Vom Kult der Grausamkeit. Regensburg.
- Rolle, R. 1979:* Totenkult der Skythen. Teil I: Das Steppengebiet. Vorgeschichtliche Forschungen 18/1. Berlin – New York.
- Salzani, L. et al. 2001:* Ritrovamenti archeologici nel veronese, Quaderni di Archeologia del Veneto 17, 75–85.
- Strabo:* The Geography of Strabo. Literally translated, with notes, in three volumes. London 1903 (<http://data.perseus.org/texts/urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg001.perseus-grc1>).
- Vitt, V. O. 1952:* Lošadi pazyrykskich kurganov, Sovetskaja Archeologija 16, 163–205.
- Węgrzynowicz, T. 1982:* Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciepłopalenia zwłok. Warszawa.

GRAVE 121/1953 FROM THE VEKERZUG CULTURE CEMETERY IN CHOTÍN IA, SOUTH-WESTERN SLOVAKIA: EVIDENCE OF AN EARLY IRON AGE RITUAL SACRIFICE OF A HUMAN AND A HORSE?

(With anthropological assessment by A. Šeřčáková)

The paper deals with grave 121/1953 from a Vekerzug culture burial ground at Chotín in south-western Slovakia. The grave pit contained skeletal remains of a human individual without funerary equipment and a horse, both lying on their side, opposite to one another (Fig. 1; cf. Dušek 1966, 52; Kozubová 2013, katalóg, 64, fig. 182). The bottom of the grave pit below the human skeleton was covered with charred sand (Kozubová 2013, katalóg, 64). Due to the absence of grave goods we can date the finding only generally to the period of existence of the whole cemetery; that is, from the last quarter of the 7th century BC to the 5th century BC or until the LtA stage (Kozubová 2013, vyhodnotenie, 407–415). The grave appears to be unique within the burial sites at Chotín. Horses were buried in 10 separate graves and in only one or two (?) other graves of human individuals with rich funerary equipment (Dušek 1966; Kozubová 2013).

Grave 121/1953 was situated in an accumulation of graves at the southern border of the cemetery (Fig. 2; Dušek 1966, Plan 2; Kozubová 2013, katalóg, plán 1). This group comprised simpler-equipped graves of children (No. 112/1953, 115/1953), a grave of an older male including only a knife (No. 122/1953), and three graves with rich female equipment: No. 111/1953, 145/1953 and a cremation grave 40/1953 including a horse burial as well (Dušek 1966, 51–52, 55, 75; Kozubová 2013, katalóg, 20, 60–64, 71–72). The above graves were found some 4.5–8 m from grave 121/1953 and their relationship is not clear.

Even though the skeletal remains of the individual from grave 121/1953 were anthropologically examined (Dušek 1966, 52; Kozubová 2013, katalóg, 64), a new anthropological evaluation was necessary for various reasons. According to the new anthropological assessment by A. Šeřčáková, the grave included the burial of a female of below-average stature (ca 153 cm), who died at the age of matusus I/II (45–55 years). The female, with severely worn incisors (usuration of dental crowns almost to the neck), had probably undertaken a great deal of physical work and also rode horses. This is documented by some marks on bones of the lower extremities: a flat *hyperostosis* (articular facet) on the front side of *collum femoris* at the edge of *caput femoris* at the proximal end of the right *femur* is more distinct than that on the left femur, and at the distal end and on the reverse side of both femurs we can medially observe a distinctly developed *tuberculum adductorium* (attachment site of *musculus adductor magnus*) (Fig. 5). This is probably evidence of so-called rider's syndrome (Pálfi – Dutour 1995, 20–21), which is visible on femurs due to the high incidence of signs such as *crista hypotrochanterica*, hypertrophied relief of the attachment site of *musculus gluteus minimus*, *m. gluteus medius* and *m. gluteus maximus*, *linea aspera*, the above-mentioned articular facet, and *tuberculum adductorium* (Fig. 5). The severe abrasion of incisors indicates that they were used in work (to hold various objects or as a work “tool”). Because, for unknown reasons, some parts of the skeleton are not preserved, even though they were originally present in the grave (Fig. 1), information about them can only be completed on the basis of an old brief assessment by M. Prokopec: “the right ribs are deformed, *arthritis*; a round hole in the femoral diaphysis, 1.3 cm in diameter” (Kozubová 2013, katalóg, 64). The hole in the femoral diaphysis was not confirmed, yet a second hole was found in the epiphysis.

The presence of a burial of an entire horse in the grave from Chotín and the fact that the female had been riding horses during her life do not necessarily indicate a higher social status for the buried female: the reason is the absence of funerary equipment. In their composition and in virtue of the presence of some special artefacts, the grave goods in the Vekerzug culture reflected the social status of buried individuals (Kozubová 2013, vyhodnotenie, 293–386, esp. 351–382). Individuals without funerary equipment are considered to have been of minor social status, for example servants or slaves. Accordingly, the female from this grave did not belong to a privileged social class

or a family of horse owners. The signs of exhausting physical work would also correspond to the supposed low social status of the female. Regarding the fact that the female probably often rode horses, she might have been engaged in horse breeding, for example as a herdsman.

Human graves from the area of the Vekezug culture which included the burial of an entire horse or only a horse's head (as a symbolical substitute for the whole body) are few in number. Entire horses were mainly placed into separate graves, which did not relate to the grave of a particular person, but reflected an unknown rite (Kmet'ová 2011, 249–251, 254, 333–335; 2013). There are only a few graves of individuals of higher social status which include horse burials (Chotín IA, cremation grave 40/1953: Dušek 1966, 75; Kozubová 2013, katalóg, 20; Chotín IB, grave 49/1961?: Dušek 1966, 89; Kozubová 2008, 51–53; 2013, katalóg, 130 sq.; Sándorfálva-Eperjes, grave 145?: Galántha 1985, 116, 118; Tiszavasvári-Csárdapart, grave 2: Kemenczei 2009, 152, Abb. 4: 2). Graves of individuals who were buried with no or only poor grave goods together with an entire horse or a horse's head are rare, and they deviate from the category of proper burials. Human bodies in these graves were incomplete, as if they were disturbed or buried partly decomposed. Horse remains are also of interest (Fig. 3: 1; Tiszavasvári-Csárdapart, grave 44: Kemenczei 2009, 156; Tápiószele, grave 162: Párducz 1966, 50 sq., 84, fig. 1). With some caution, human grave 150 from the cemetery at Szentes-Vekerzug, which was situated immediately beside horse grave 151 (Párducz 1955, 10, fig. 1), can be also classified among the graves of low-status individuals with horses.

Even though the Vekezug cemetery has not yet yielded any adequate analogies to grave 121/1953 from Chotín IA, similar burial units from other regions indicate that this phenomenon was not isolated. Interesting graves interpreted as remnants of ritual sacrifice were discovered in north-eastern Italy. Each of them contained remains of a single human individual and a horse, without grave goods and in interesting contexts. They include grave 57, a barrow in the vicinity of via Tiepolo and via San Massimo streets in Padua, in which a human lay in a contracted position between the legs of a young stallion (Fig. 3: 3; Balista et al. 1992, 19–21; Michellini – Ruta Serafini 2005, 133); grave ufc12 in Padua-Piovego, which revealed a skeleton of a young male lying on the skeleton of a young horse, the grave situated in the immediate vicinity of a rich cremation grave ufc2 (Fig. 4; Leonardi et al. 1990, 30 sq.; 2004); a grave in Este-Lachini Pelà which revealed a human skeleton lying on a horse skeleton (Leonardi et al. 2004, 36–40 with lit.); and grave 61 in Verona-Colombara, which revealed the skeleton of a young female lying in a prone position on a hind leg of a horse (Fig. 3: 2; Salzani et al. 2001). The last mentioned grave is particularly interesting in connection with the presented grave from Chotín, mainly as regards the signs on the skeletons of both females induced by physical activity. With respect to this female, severely worn incisors and damage resulting from horse riding were also identified. This damage, together with the inventory (only a chipped stone point), indicate that the occupant was also a female of low status who had worked with horses (Leonardi et al. 2004, 42–46). Evidence that joint burials of individuals of low social status and horses had a ritual meaning has also been found in Southeast and East Europe during the Late Iron Age (e.g. Alexandrescu – Eftimie 1959, 144–153). Graves of humans and horses without funerary equipment are also known from the North Pontic-Caucasian region, mainly from the Scythian Period. The humans (with various grave goods) buried in side graves in the vicinity of horses below dominant burial mounds of Scythian elites are considered to have taken part in horse breeding – from the lowest-ranked herdsmen or grooms up to the prestigious status of an equerry (Rolle 1979, 92).

Grave 121/1953 from Chotín IA can most probably be classed among similar graves from the Early Iron Age and the beginning of the Late Iron Age which represent the remains of ritual sacrifice of a human of low social status together with a horse. Considering the relative closeness of the rich female cremation grave 40/1953, also with a horse buried within, we even can speculate that a subordinate female, who had cared for horses, and a horse (in an associated burial) may have been sacrificed to a high-ranking female from the family/class of horse owners. It can also be speculated that grave 121/1953 did not relate to the particular grave of a “mistress”, but may rather have been associated with an entire accumulation of graves. This means that the grave may be a remnant of a sacrificial ritual carried out by a community of humans who buried their dead in this cemetery.

Thus, it may be the remnant of a ritual similar to those resulting in separate horse graves which are found at various places within the cemetery. Attention in this regard should be paid to the symbolism of the horse with respect to burial customs, i.e. it may represent a successful journey to the afterworld (*psychopompos*) or a belief in the resurrection of the soul in eternal life. The question is whether this symbolism attained a new extended meaning by the addition of a female co-burial. It seems that choosing a female who had some practical connection with horses during her life – she rode them and probably also cared for them – was not accidental.

Fig. 1. Chotín IA, inhumation grave 121/1953, find context. Archive of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences, Nitra, neg. No. 7301 and 7303.

Fig. 2. Chotín IA, location of grave 121/1953 in the context of other graves within the cemetery – excerpt of a plan of the Vekerzug culture cemetery. Black – inhumation graves, grey – cremation graves, Roman numerals – funeral pyre sites (after *Kozubová 2013, katalóg*, modified).

Fig. 3. Graves with remains of a human/humans and a horse. 1 – Tiszavasvári-Csárdapart, grave 44 (after *Kemeneczei 2009*); 2 – Verona-Colombara, grave 61 (after *Salzani et al. 2001*); 3 – Padua, a cemetery in the area of via Tiepolo and via San Massimo streets, grave 57 (after *Balista et al. 1992*).

Fig. 4. Padua-Piovego, grave ufc12. 1, 2 – find context; 3 – location of grave ufc12 in the context of cremation graves ufc2 and ufc13 (after *Leonardi et al. 1990*, modified).

Fig. 5. Chotín IA, inhumation grave 121/1953. Collection of some enthesopathies on female femurs associated with so-called rider's syndrome. Proximal epiphyses of femurs, front view (top) and back view (bottom): 1 – articular facet – “imprint” of the hip between *caput femoris* and *collum femoris*; 2 – hypertrophied relief of the attachment site of *musculus gluteus minimus*; 3 – hypertrophied relief of the attachment site of *musculus gluteus medius*; 4 – hypertrophied relief of the attachment site of *musculus gluteus maximus*. Photo by A. Šefčáková.

Tab. 1. Chotín IA, inhumation grave 121/1953. Absolute dimensions of the skull. Dimensions after *Martin – Saller 1957* or *Bräuer 1988*. All linear dimensions are in millimetres, the angles in grades.

Tab. 2. Chotín IA, inhumation grave 121/1953. Indexes of the skull.

Tab. 3. Chotín IA, inhumation grave 121/1953. Dimensions and indexes of the postcranial skeleton. Dimensions and indexes after *Martin – Saller 1957* or *Bräuer 1988*. All linear dimensions are in millimetres, the angles in grades.

Mgr. Petra Kmeťová, Ph.D.

Katedra archeológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Gondova ul. 2

SK-814 99 Bratislava

kmetova.p@gmail.com

RNDr. Alena Šefčáková, Ph.D.

Antropologické oddelenie

Slovenské národné múzeum

Prírodovedné múzeum

Vajanského nábr. 2

SK-810 06 Bratislava 16

sefcakova@snm.sk